

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 5 Issue 3, p. 179-189, June 2012

KALB AĞRISI VE ZEYNO'NUN OĞLU İSİMLİ ROMANLARDA MEKÂNLARIN SİMGESEL KULLANIMI

*THE SYMBOLIC USE OF PLACES IN ZEYNO'NUN OĞLU AND KALP AĞRISI
NOVELS*

Mehmet Emin PURÇAK

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Abstract

Halide Edip was one of the most important woman writer of Turkish literature. She was born in an era of huge difficulties experienced by the Turkish society and she herself experienced lots of difficulties, too. She had a good education with the help of her family. Early on, she felt great admiration to America and the UK. But because of the West's attempts to occupy the Ottoman and Turkey, she kept away from West. Her works were mostly on East-West civilizations and Turkey's development problems. Although Halide Edip didn't reject West civilization completely, she opposed a full submission to become dependent on them. According to her, Turkey should create a synthesis from Eastern and Western civilizations. There are two novels of her "Kalb Ağrısı" and "Zeyno'nun Oğlu" in which she committed her ideas. In these two novels she worked on how Turkey should approach East and West civilizations by installing the symbolic meanings to cities.

Key Words: Halide Edip, East, West, Modernization.

Öz

Halide Edip Türk edebiyatının önemli kadın yazarlarından biridir. Türk toplumunun çok büyük sıkıntılar yaşadığı bir dönemde doğmuş ve kendisi de çok büyük sıkıntılar çekmiştir. Ailesinin yardımıyla iyi bir eğitim almıştır. İlk zamanlar Amerika ve İngiltere'ye büyük bir hayranlık duyar. Ancak Batı'nın Osmanlı ve Türkiye'ye yönelik işgal girişimleri onun Batı'ya karşı daha mesafeli durmasına sebep olmuştur. Eserlerinde çoğunlukla Doğu-Batı medeniyetleri ve Türkiye'nin kalkınma

problemleri üzerinde durur. Halide Edip Batı uygarlığını tamamen reddetmez; ama tam bir teslimiyetle onlara bağımlı olmaya da karşı çıkar. Ona göre Türkiye, Doğu ile Batı medeniyetlerinden bir sentez yaratmalıdır. Bu fikirlerini işlediği iki romanı *Kalb Ağrısı* ve *Zeyno'nun Oğlu*'dur. Bu iki romanında Türkiye'nin Doğu ve Batı medeniyetine nasıl yaklaşması gerektiğine dair fikirlerini kentlere sembolik anlamlar yükleyerek işler.

Anahtar Kelimeler: Halide Edip, Doğu, Batı, modernleşme.

Anlatmaya dayalı edebî metinlerden biri olan romanda olay örgüsü, şahıslar, zaman kadar önemli olan öğelerden biri de mekândır. Mekân, romandaki olayların gerçekleştiği yerdir. Bu yönüyle de anlatının temel unsurlarından biridir. Mekân “anlatının çerçevesini çizer, anlatıya kurgusal bir gerçeklik kazandırır.”(Demir: s.13.) Gerçek hayatta yaşadığımız ortam ne kadar önemli ise, kurgusal metinde de o kadar önemlidir. Kişilerin nerede olduğu, ne yaptığı, sosyal ve kültürel konumları onların içinde buldukları yer ile doğrudan bağlantılıdır. Dolayısıyla metindeki mekân unsurunun belirleyici, tayin edici bir yönü vardır.

Halide Edip Adivar(1882-1964) Türk edebiyatında önemli bir yere sahip kadın yazarlarımızdan biridir. Yazının ve edebiyatın daha çok bir erkek işi olarak görüldüğü bir toplumda ve zamanda, yazdıkları ve yaptıklarıyla kendisini edebiyat dünyasına ispat ve kabul ettirmiştir. Ahmet Hamdi Tanpınar “Türk Edebiyatında Cereyanlar” başlıklı yazısında ondan bahsederken Halide Edip'in “yeni Türk romanını 1908-1920 yıllarında tek başına temsil” ettiğini belirtir. Velut bir yazar olan Halide Edip fikrî yazıları, çevirileri, hikâye ve piyesleri dışında, İnci Enginün'ün belirttiği üzere yirmi bir roman yazmıştır. Eserleri birçok yayınevi tarafından pek çok kez yayınlanmış ve yayınlanmakta, önemli bir okuyucu kitlesi tarafından okunmaktadır.

Tanpınar, bahsi geçen yazısının ilk cümlesi olan “Modern Türk edebiyatı bir medeniyet kriziyle başlar” ifadesi ile belki de Tanzimat sonrası edebiyatımızın en büyük “problem”ini de ortaya koymuş olur. Pek çok edebiyatçı eserlerinde bu medeniyet krizini işlemiştir. Bunlardan biri de Halide Edip'tir. Toplumun yaşadığı buhranı sağlıklı atlatabilmesi için yol gösterici rolü üstlenen yazar, bu doğrultuda kurgusal eserler yazdığı gibi, fikri yazılar da kaleme alır. Yurt içi ve yurt dışında çok sayıda konferansta da bu soruna değinir.

Halide Edip, toplumumuzun yaşadığı medeniyet krizini fikri yazılarında aktardığı gibi birçok romanında da işlemiştir. Bu konuda ilk akla gelen eseri *Sinekli Bakkal*'dır. Ancak Doğu-Batı medeniyetlerinin kıyaslanması bağlamında *Kalb Ağrısı* ve *Zeyno'nun Oğlu* isimli iki romanı da üzerinde durulması gereken eserlerdir. Birbirinin devamı olan bu iki romanda mekân-insan ilişkisi üzerinde yoğunlaşıldığında bu eserlerde açık mekân olarak karşımıza çıkan mekânların “temsili bir değer” taşıdıkları görülür. Yazıda metinlerin bu yönleri üzerinde durularak, Halide Edip'in söz konusu iki eserinde Doğu'ya ve Batı'ya nasıl baktığı ve nerede durulması gerektiği noktasındaki görüşlerine mekânı merkeze alarak değinilecektir. İnci Enginün'ün *Halide Edip Adivar'ın Eserlerinde Doğu-Batı Meselesi* isimli çalışmasında, ayrıca çeşitli yazarların yazı ve eserlerinde üzerinde yeterince durulduğu için yazarın Doğu-Batı meselesi ile ilgili görüşleri uzun uzun anlatılmak yerine, kısaca temas edilecek, ardından söz konusu iki eser üzerinde mekânın simgesel kullanımı incelenecektir.

Tanzimat sonrası yaşanan Batı'ya yönelim süreci 1860'tan başlayarak gazete, kitap ve dergilerde fikri çatışmaların yaşanmasına yol açar. Süreç içinde yaşanan gruplaşmada üç bölünen aydın tabakasından söz edilebilir: 1-Batı uygarlığının bütün değerlerinin iyi, Doğu'nun(Osmanlı'nın) bütün değerlerinin gelişmenin önünde engel olduğunu düşünenler. 2-Doğu'nun değerlerinin korunamaması sebebiyle devletin yıkım aşamasına geldiğini söyleyerek

eskiye daha sıkı sarılarak kurtuluşa erişileceğini savunanlar. 3-Bir terkipten yana olanlar. Bu üç grubun etkisinin ve çatışmasının Cumhuriyet devrine kadar sürdüğü, hatta Cumhuriyet sonrasında da bunların tesirlerinin devam ettiği söylenebilir. Söz konusu gruplaşma açısından Halide Edip'in fikri yönüne bakıldığında o, İkinci Meşrutiyet sonrasında "heyecan tonu yüksek" gazete makaleleri yazarak Tanin'de görülmeye başlanır. Ardından ölümüne kadar süren yazarlığı boyunca yurt içi ve yurt dışında otuz-kırk civarında gazete ve dergide yazıları yayınlanır. İngiltere, Amerika, Hindistan gibi ülkelerde çeşitli etkinlikler münasebetiyle davet edilir, bunlara katılır ve konuşmalar yapar. The Nation, The Times, The Foreign Affairs, The Review, The Open Court gibi yayınlara yazılarını göndermiştir. Bu aktif yaşam çizgisiyle Halide Edip, sadece Batı medeniyetini okumakla kalmamış, yaşamış, görmüş ve kendini ona kabul ettirmiş bir entelektüel olarak karşımızdadır. Birikimli bir yazar olarak, uzun yıllardır kendisini taklide çalıştığımız Batı hakkında, onun temkinli davrandığı, bir ön yargıya gitmeden Batı'ya yaklaşılması taraftarı olduğu söylenebilir. *Zeyno'nun Oğlu*'nda roman kahramanı Doktor Saffet'e söylediği şu cümle, ondaki medeniyetlerin devamlılığına olan inancın bir yansımasıdır: "Aslında ben, dünyada yeni ve eski diye bir şey tanımıyorum. Her zaman kuranla yıkan, iyi ile fena, çirkin ile güzel arasında sonsuz bir didişme görüyorum." (Adıvar,1967,s.287) Bu "sonsuz didişme" karşısında Halide Edip, sentezci bir anlayışla yeni Türkiye'nin oluşturulması gerektiği üzerinde durur. Özellikle İkinci Meşrutiyet sonrası yazılarında Amerika ve İngiltere hayranlığı ve bunların model alınması söz konusu edilirken, Türkiye'nin işgal edilmesi girişimleri ve yaşanan uluslar arası süreç onu millî yönü daha ağır ve Batı medeniyetine "kırgın" bir tavır almasına yol açar. Cumhuriyet sonrasında yine ağırlıklı olarak yeni toplumun mimarlığında yapılması ve yapılmaması gerekenler üzerinde yoğunlaşır. O, Doktor Saffet'e söylediği cümlelerle nasıl bir Batılılaşma taraftarı olduğunu gösterir: "İyi bir Türk ulusseveri, bence, başka ulusların yüzünü ucuz bir maske halinde suratına takmayan adamdır. Bence o kendi yüzünü koruyan, fakat dünyanın yeni gidişinde, insanlığın aklı ile, kalbi ile, ağırbaşlılığı ve güveniyle örnek olan Türk'tür." (Adıvar,1967,s.209) Yazarın bu konudaki görüşlerine değinen Nazan Bekiroğlu da Halide Edip'in eserlerindeki ikili yapıya dikkat çeker ve "İnsanı vücut ve ruhun bir terkipten ibaret gören Halide Edip için doğu ile batı, eski ile yeni, madde ile mana, aşk ile akıl, duygu ile mantık arasında ezeli bir çatışma vardır; bunlardan sadece birine dayanmak insanı mutsuz eder. Fakat bu çatışmadan insanın bir sentez fikri ile çıkması mümkündür." (Bekiroğlu,1999,s.60) diyerek, onun eserlerindeki sentezci yaklaşıma odaklanır. Aynı fikirde olan İnci Enginün de bahsi geçen çalışmasının sonunda şu paragrafa yer verir: "Bütün eserlerinde Halide Edip'in Doğu'yu ve Batı'yı değerlendirirken ısrarla üzerinde durduğu husus şudur: Bütünüyle ne Doğu kötü, ne Batı iyidir. Her iki dünyada da bütün zaman içinde aranan müsbet kıymetler vardır ve bunlar zannedildiği gibi birbirlerine düşman da değildir. Doğu kendi eksiklerini tamamlamak için Batı'ya, Batı kendi eksiklerini kapatmak için Doğu'ya gitmeli, birbirini öldürmeden bir terkip kurabilmelidir. Mazide Osmanlı İmparatorluğu bu terkipten ideal bir örneğiydi." (Enginün,1995,s.529) Halide Edip'in bu model için seçtiği merkez İstanbul'dur ve yeni Türkiye'nin yaşaması ve ilerlemesi bu terkiye bağlıdır. Yazar, incelenecek olan iki romanında bu terkip fikrini kentleri sembolik degerde kullanarak işlemeye çalışır.

Kalb Ağrısı ilk kez 1924 yılında Vakit gazetesinde tefrika edildikten sonra aynı yıl içinde kitap olarak neşredilir (Enginün,1995,s.250). Romanda bir doktorun kızı olan Zeyno; fikri olarak yetişmiş, modern, okumuş, aydın bir kızdır ve kendisi gibi yeni neslin aydın gençlerinden Doktor Saffet'le nişanlıdır. Ancak Hasan adlı bir subayla tanıştıktan sonra Saffet'le nişanı bozar. Bu arada Zeyno'nun arkadaşı olan Azize de Hasan'a âşıktır. Hasan'ın Zeyno'ya olan ilgisi nedeniyle kendini Boğaz'ın sularına bırakarak intihara teşebbüs eden

Azize kurtarılsa da hastalanır. İyileşmesi Hasan ile evliliğine bağlıdır. Hasan da durumdan müteessir olur ve Azize ile evlenir; ancak Azize'nin hastalığı ilerleyince tedavi için Avrupa'ya giderler. Hasan Viyana'da Dora isimli bir kız ile ilişki kurar. Bu kız hal, tavır ve fikirleriyle Zeyno'ya çok benzemektedir. Zeyno, Doktor Saffet'in fikri yönüyle Binbaşı Hasan Bey'in maddi tarafını bir arada bulduğu ve kendisinden yaşça çok büyük olan Miralay Muhsin Bey ile evlenir. Azize'nin iyileşmesi iki yıl hamile kalmamasına bağlıdır, fakat tedavi gördüğü sırada hamile olduğunu öğrenir. Doğurması halinde ölüm riski çok yüksektir. Buna rağmen bebeği aldırma istemez. Viyana'da bir çocuk doğurur. Doğumdan sonra ölür. Roman bu şekilde biter.

Zeyno'nun Oğlu isimli roman, *Kalb Ağrısı*'nın devamıdır. İlk kez 1926 yılında Vakit gazetesinde tefrika edilmeye başlanır. Ancak sadece üç nüsha devam eden bu tefrika, durdurulur(26 Haziran-28 Haziran 1926). Dokuz ay aradan sonra 1927 yılında aynı gazetede eser tekrar tefrika edilmeye başlanır (1 Mart-10 Temmuz 1927). Bir yıl sonra da kitap olarak basılır.(Enginün,1995,s.258) *Zeyno'nun Oğlu* adlı romanda ise bu defa *Kalb Ağrısı*'ndaki bazı kişileri Diyarbakır'da buluruz. Romanda ağırlık Zeyno isimli bir kız ile Hasan Bey'den olan oğlu Haso'nun başından geçenlerdedir. Miralay Muhsin Bey'in Diyarbakır'a tayin edilmesinden sonra Zeyno da onun yanına gider. Hasan Bey de Diyarbakır'da görevlendirilmiştir. Ayrıca kaymakamın karısı Mesture Hanım ve kızı Mazlume ile birlikte Doktor Saffet de buraya gelir. Diyarbakır'da bir isyan patlak vermek üzeredir. Şehirde Miralay Muhsin Bey ile daha önce görev yapan bir subay olan Hasan Bey'in, burada Zeyno isimli bir kız ile kurduğu münasebetten dolayı başı belaya girmiştir. Kızın annesi, kızının Hasan Bey'den hamile olduğunu söylemesine rağmen o sırada Diyarbakır'dan ayrılmak üzere olan Muhsin Bey bu işin üstünü örtmüş, kızın nişanlısı da Hasan Bey'i öldürmeye çalışırken yakalanmıştır. Bu beraberlikten hamile kalan Zeyno, çaresizlikten nişanlısının en yakın arkadaşı olan Haso Çavuş ile nikâhlanır. Haso Çavuş, Zeyno ve onun annesini Diyarbakır'ın bir köyüne götürür ve kendisi de ticaretle uğraşmak üzere Erzurum'a gider ve burada Ruslara esir düşer. Geldiğinde Zeyno'nun erken doğum yaptığını ve bir erkek çocuk doğurduğunu öğrenir. Kuşkuya düşer. Haso'nun da kendisine benzemediğini görünce onun kendi çocuğu olmadığına karar verip ona zulmeder. Aradan geçen senelerde Haso çocuk büyür ve katıldığı bir at yarışında birinci gelince, yörenin önde gelen şeyhlerinden biri tarafından himaye edilir. Bu şeyh bir isyan tertip etmektedir. Diyarbakır'a gelen Muhsin Bey de bu şeyhin evini kiralamıştır. Şeyh Haso'yu casusluk etmesi, Zeyno'yu da evin hizmetlerini görmesi için Muhsin Bey'in evinde görevlendirir. Nihayetinde isyan bastırılır. Hasan Bey, Haso'nun kendi oğlu olduğunu öğrenir. Haso'nun annesi ile evlenerek İstanbul'a yerleşirler. Bu arada Doktor Saffet de kaymakamın kızı Mazlum'e ile evlenir. Romanın son perdesi İstanbul'da sağlanan bir mutluluk tablosuyla kapanır.

Fransız düşünür Gaston Bachelard *Uzamanın Poetikası* isimli eserinde bir kapalı mekân olarak evin imgesel değeri üzerinde yoğunlaşırken amacının “evin, insanın düşünceleri, anıları ve düşleri için en büyük tümleştirici güçlerden biri olduğunu göstermek” olduğunu söyler. “Söz konusu tümleştirmenin bağlayıcı ilkesi ise düşlemdir. Geçmiş, bugün ve gelecek, eve farklı dinamikler kazandırır; çoğu zaman iç içe giren, kimi zaman birbirine ters düşen, kimi zaman da birbirini uyarıcı dinamikler. Ev, insan yaşamında olabilecekleri savuşturur, süreklilik yönünde öğütleri çoğaltır. Ev olmasa, insan dağılmış bir varlık olurdu. Ev, insanı gökten inen fırtınalara olduğu gibi, yaşamda karşılaştığı fırtınalara karşı da ayakta tutar. Ev hem beden, hem de ruhtur. İnsan varlığının ilk dünyasıdır.”(G. Bachelard,2007,s.41) Düşününürün “ev” için kullandığı ifadeleri biz başka bir “ev” olan vatan için de kullanabiliriz. Doğduğumuz topraklar bizim için mazi, hâl ve âfınin birlikteliğini temsil eder, adeta ruhumuzun şifrelerini barındırır. Nasıl ki evin her bir köşesinde kendimize ait bir hatıra saklı ise ve bunlar bizi eve, evi de bize ait kılıyorsa; aynı şekilde yaşadığımız topraklar da bizim

yıllar yılı zihin haritalarımızda silinmez izlerle kazınırlar. Böylece onlara karşı güçlü bir aidiyet hissederiz. Adı anılan eserinde Bachelard “Bilinçdışı, kendi mutluluk uzamında barınır.” der. Ramazan Korkmaz da “Romanda Mekanın Poetiği” başlıklı makalesinde “mekânın anlatı kişileri için bir tür rahim görevi” yüklendiğine işaret eder. Rahim, dış dünyanın bütün tehlikelerinden sakınılan alan, kişinin cennetidir. Mutluluk alanıdır. Yaşadığımız topraklar da bizim “mutluluk uzamlarımız” olurlar. Bunu doğduğumuz, kültürel olarak bağlı olduğumuz, “vatan” edindiğimiz topraklardan ayrıldığımızda en güçlü şekilde hissederiz. Halide Edip’in doğduğu zaman ve sonraki dönemler ülkenin kaostan kaosa sürüklendiği, bin bir badireden geçtiği dönemlerdir. Kendisi bu zorlu günlerin bütün acılarına tanıklık etmiş, onları yaşamıştır. İnsanlar zor zamanlarda kendi aidiyetlerine, normal zamanlardan çok daha fazla sahip çıkarlar. Bu zor zamanların sıkıntılarını bizzat yaşamış olması nedeniyle olsa gerek, Halide Edip de toplumunun değerlerine sıkı sıkı bağlıdır. Ancak bazı değişikliklerin de zorunlu olduğunun bilincindedir. Bilim, sanat, felsefe alanlarında bir geri kalmışlık içinde olduğumuzun farkındadır. Eksiklerimizi gidermek için Batı’ya sentezci bir yaklaşımla bakılmasını savunur. Bu yaklaşımı işlediği eserlerinden ikisi *Kalb Ağrısı* ve *Zeyno’nun Oğlu* isimli romanlardır. Yazarın bu eserlerindeki açık mekân tercihleri, onun sentezci yaklaşımın neticesi olarak seçilmiş gibidir.

Kalb Ağrısı’na bakıldığında mekân olarak ilkin İstanbul karşımıza çıkmaktadır. İstanbul, tarihsel olarak birçok uygarlığın merkezi olmuş, bunların miraslarından beslenen bir şehirdir. Bilindiği üzere birçok medeniyet için İstanbul Doğu ile Batı arasında bir bağlantı yeridir. Bir ayağı Doğu’da, diğeri Batı’da olan bu kent, son iki bin yıllık tarihinde Yunan, Roma, Bizans medeniyetleri için önemli bir merkez olmuştur. Bu medeniyetler ise modern Avrupa’nın maddî ve manevî temellerini oluşturmaktadır. Öte yandan on beşinci yüzyıldan beri Osmanlı ve onun mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti hâkimiyetindedir. Bir yandan Doğulu olduğumuzu hissettiren bu şehir, diğer yandan mazisiyle bize kültürel sentezimizi hatırlatır. Dolayısıyla romanlar başlarken perdenin İstanbul’da açılıp, kapanırken İstanbul’da kapanması önemlidir.

Kalb Ağrısı, İstanbul’da, Zeyno’nun babası Doktor Asım Bey’in Nuruosmaniye’deki muayenehanesinde başlar. Nuruosmaniye, Göksü gibi mekânlar İstanbul içinde Osmanlı’yı, onun saf yerleşimini hatırlatırken; Ayestefanos ve Perapalas Osmanlı’dan kalan ve geçmişleri Osmanlı öncesine dayanan kozmopolit mekânlardır. Kahramanlar Göksü’de sandalla gezerken, Küçüksü çayırında eğlenirken ne kadar yerli iseler; Perapalas’ta Batı müziği eşliğinde eğlendiklerinde de o kadar “Batılı gibi”dirler.

Dağılan Osmanlı’dan arda kalan topraklarda düşmana karşı verilen savaş kazanılmıştır. İstanbul’daki gençler hayatlarını eğlenerek, Frenk edebiyatından bahsederek, Frenkler gibi giyinip onların moda dergilerindeki gibi süslenmektedirler. Tam bir boşluk içinde sallanmaktadırlar. Bu yeni dönemde iki anlayış çatışmaktadır. Biri taklidî bir anlayışla Batı’ya yönelen, oradan gelen her şeyi iyi gören ve baş tacı eden anlayıştır. Romanda bunu Azize ve onun çevresi temsil etmektedir. Bunlar savaşın, yaşanan sıkıntıların uzağında insanlardır. Zamanın ve olayların seyrine göre menfaatlerini gözeterek davranmaktadırlar. İkinci romanda bu rolü Mesture Hanım ve çevresi alır. Bunlar içkili partiler, Batı müziği eşliğinde yapılan danslar, Batı taklidi giyim kuşam, makyaj, lüks hayat eşliğinde uygarlaştıklarını zanneden kesimlerdir. *Kalb Ağrısı* romanının Viyana’da geçen bölümünde bu mukallidler Azize şahsında, bir Batılı kız olan ve Batı’da yaşayan Dora tarafından tenkit edilir. *Zeyno’nun Oğlu*’nda anlatıcı Batı özentisi kesimin içinde bulunduğu korkuyu şu sözlerle aktarır: “İstanbul o günlerde henüz formları sökülmiş iktidar sandalyesini kaybetmiş,

cezasının ne olacağı belli olmayan suçlu ve bir kenara bırakılmış bir insan gibi Anadolu'nun gözüne girmek, Anadolu'ya yaranmak için hiçbir şeyden çekinmiyordu. Mesture Hanım, daha Haydarpaşa istasyonunda ulusal hareketin ilk günlerinin yürekler acısı halini ve sıkıntısını çekmişlerden çok fazla bir taassubla İstanbul'u küçümsemeye, İstanbul'un yürümesi gereken doğru yolu göstermeye başlamıştı. Tarihte her zaman olduğu gibi, bir dinin kurucularından çok, zahmet ve üzüntü döneminden sonra gelenler, başarı ve iktidar günlerinde, o dine girenler onu benimserler ve mutaassıp olurlar. ”(s.37) Burada bir yanda milli mücadele dönemine katılmamış, ancak sonrasında Ankara'ya gidip kraldan çok kralcı davrananlara yönelik bir eleştiri vardır. Öte yandan romanda İstanbul'un en önemli mekân olarak seçilmesiyle de aslında bu kentin kozmopolit yapısına ve tarihsel mirasına gönderme yapılmaktadır. Aslında İstanbul yeni dönemde “sahnenin dışında” kalmıştır ya da sahnenin dışında bırakılmak istenmiştir. Sahne Ankara ve Anadolu'dur. Halide Edip, yukarıdaki ifadelerden ve yine alta aktarılacak Mazlum Bey ile ilgili alıntıda görüldüğü üzere yeni Türkiye'de merkezin Ankara'ya taşınmasına da tepkilidir, denebilir.

Batı taklitçisi bu birincilerin karşısında ikinci bir nesil yer alır. Bunlar Zeyno, Mazlume, Doktor Saffet, Haso Çocuk gibi kişilerce temsil edilirler. Bu yeni nesil yazarın savunduğu sentezci yaklaşımın temsilcileri ve oluşturucularıdır. Bunlar Avrupa'yı iyisiyle kötüsüyle tetkik edip, Batı'dan kendi toplumlarının eksik taraflarını tamamlayacak unsurları almayı savunan, milli ve manevi değerlere bağlı, özgüven sahibi, eğitilmiş, sportif, çalışkan, kadın erkek eşitliğini benimseyen gençlerdir. Bu kişiler ya İstanbul'dur ya da sonunda İstanbul'a gelirler. Viyana'daki gençleri temsil eden Dora da bu neslin özelliklerine sahiptir. Yazar Avrupa'dan da bir örnek göstererek, savunduğu fikirlere destek sağlar. Diyarbakır'daki baskıcı ortam ise böyle bir neslin yetişmesi için kesinlikle elverişli değildir. Orada baskı altında silik, sinik insanlar yetişmektedir. Haklarını aramak, haksızlıklara karşı durmak akıllarına bile gelmez. Yazarın eserinde işlediği teze göre, bu sinik nesli diriltecek olan da İstanbul'daki yeni aydın nesil olacaktır.

İstanbuluların Haydarpaşa garından hareket ettikleri sırada roman anlatıcısının anlatımından anlıyoruz ki, Mesture Hanım'ı uğurlamaya gelenler, aslında ondaki yapmacıklığın ve Doğu'ya giderken kendisine biçtiği büyük rolün abartılılığının farkındadırlar. İleride ne olacağı belli olmadığı için, Mesture Hanım'a cephe alıp düşman edinmemek için ona hoş görünürler. Bir anlamda Batılı yaşamı Tanzimat alafrangalığı şeklinde benimseyen Cumhuriyet devri “bihruzları”, korkmaktadırlar. İnsanları ve iktidarı karşlarına almaktan korkmaktadırlar. Ancak bu korku sadece İstanbul'daki ortama ait değildir. Diyarbakır'da görev yapan Mazlum Bey de bu korkuyu yaşamaktadır. Aslında Doğuludur ve Doğu'nun değerleri “Batı dünyasının bayağı ve çığırkan değerlerine üstün”dür onun gözünde. O, eski Müslüman dünyanın değerlerine sahiptir. Fakat bu yönü, onun için bir tehdittir. Anlatıcı onun korkusunu “Batı, fabrika eşyasını nasıl el sanatının dayanamayacağı derecede yüzleri, âdetleri, hayatları, eğlenceleri bir örnek olan bir insan kalabalığını ortaya atmış ve bu kalabalık da şimdi birbirini çiğneyerek, tepinerek, sırtarak, bağırarak yaşıyordu. Bu gürültücü, azgın, çirkin ve maddeci kalabalıkta Mazlum Bey başını çevirip arkasına, eski dünyanın güzel olan köşesine bakmağa cesaret etse, öbür çiğnenen eski şeyler gibi bir köşeye atılacağını, unutulacağını, üstelik ekmezsiz kalacağını, aşağılanmasa bile gülünç olacağını seziyordu. **Anadolu'nun ortasında çoban çocukları 'Valansiya' şarkısını söyledikleri günlerde bir kaymakam, eğer bir gün paşa olmak istiyorsa, hayat karnavalını gülünç bulduğunu sezdirmemesi gerekti.**”¹(s. 132.) cümleleriyle aktarır. Bunlara, yaşanan aşırı Batı taklitçiliğine yazarın bir tepkisi olarak da bakmak mümkündür. Nitekim ilerleyen sayfalarda Doktor Saffet de Batı'nın taklit edilen maddi hayatının, o uygarlığın sonunu getireceğini, bunu bizzat Batılı düşünürlerin ileri

¹ Vurgu bana aittir.

sürdüklerini söyleyerek Türkiye'nin taktığı Batı maskesini eleştirir. Maske takmak, sadece geçici süreliğine kendi gerçekliğimizden uzaklaşmamızı sağlar, onu kaldırdığımızda gerçeğin bizi daha sert çarptığını görürüz. Halide Edip roman kahramanlarından Azize aracılığıyla bu sarsıntıyı yaşatır. Hasan Bey ve Zeyno'nun da katıldığı saldal gezisinde “sandala binerken Azize'nin ailesi kutudan çıkmış gibi yepyeni ve Avrupa merkez şehirlerinde gibi özentili bir moda ile” giyinerek çıkar gelirler.(Adıvar, 1962, s.14) Biraz öncesinde de Azize'den bahsederken “küçük sarışın başı, mavi gözleri, çocuk yüzü”nden bahseden Zeyno aracılığıyla yazar, Azize ve ailesinin bizim toplumumuza yabancılıkları, aykırı, eğreti durduklarını göstermiş olur.

Göksu'da Hasan Bey ile Zeyno sandalla kürek yarışı yapar, berabere kalırlar. Daha sonra Küçüksu çayırında koşu yarışı yaparlar ve burada da berabere kalırlar. İkisinin yenilememesi, aynı zamanda kadınla erkeğin eşitliğine yapılan bir vurgu gibidir. Halide Edip'in hayalindeki yeni insan ve yeni cemiyet buradaki mesajda gizlidir sanki. Yeni cemiyetimiz kendi mirası üzerinde ayağa kalkacaktır. Ancak yeni bir toplum olarak... Bu da ataerkil bir yapıda değil, erkekle kadının eşitliğine dayanan, gücünü aklın ve beden gücünden alan bir toplum olacaktır. Bunun için en uygun mekân İstanbul'dur. Yeni bir nesil yetişmektedir. Bu nesil Muazzez ve Mesture Hanım gibi olmamalıdır. Yine Mazlume'nin Diyarbakır'daki hali gibi de olmamalıdır. Onlar okumalı, iyi bir eğitim almalıdır. Akılla ve beden gücüyle erkeklere eşit olmalı, kendini buna göre yetiştirmelidir. Aile kurarken erkeğin “malı” değil, onun “ortağı” olmalıdır. Hayatın her aşamasında kadın erkek eşitliği sağlanmalıdır. Söz konusu modele örnek, Zeyno ve Mazlume'dir. İkisi de iyi eğitilmiştir. Sportiftir. Fikrî yönleri, muhakeme güçleri onları rahatlıkla bir erkek meclisinde söz sahibi yapacak derecededir. Eşleriyle isteyerek evlenmişler ve evlilikleri eşitliğe dayalı olarak kurulmuş ve yürütülmektedir.² Bunun yaratıldığı ortam ise İstanbul'dur. Diyarbakır'da bunun tam tersi söz konusudur. Metinde Diyarbakır'daki kadınların durumu Zeyno'nun yaşadıkları üzerinden aktarılır. Ramazan(Haso Çavuş) ile Zeyno evliliği anlatılırken “Zeyno, Haso'nun olacaktı: Haso'nun malı; seveceği, öldüreceği, yaşatacağı, kısacası istediğini yapabileceği, bir koyun gibi, inek gibi alın yazısına sahip olduğu malı”(s.49) ifadeleri kullanılır. “Yüzyıllardan beri erkeklerin malı olmağa alışmış olan cinsin doğal görüşüyle Haso'nun dediğine Zeyno ne olmaz diyor, ne cevap veriyordu.”(s.49-50) ve “Erkeklerin horozlar ya da boğalar kadar hâkim olduğu çevrede annesiyle birlikte, Haso'nun alinyazısını yönetmelerine isyan, Zeyno'nun hatırına gelmemişti.”(s.50) cümleleriyle de kadının Doğu toplumundaki konumu verilmeye çalışılmış ve Doğu toplumlarındaki ataerkil yapıya eleştirel yaklaşımıştır.

Halide Edip kadının aktif olarak toplumda yerini almasını arzu eder. Hemen hemen bütün romanlarında Halide Edip'in yeni kadını yaratmaya çalıştığına şahit olunur. Dikkat edilmesi gereken nokta kadın erkek eşitliğini göstermek için yapılan yarış oyununun Viyana ya da Diyarbakır'da değil İstanbul'da yapılmasıdır. Viyana'da Avrupalı kadını temsilen karşımıza çıkarılan Dora'nın kendini ispat etmek gibi bir derdi yoktur; çünkü zaten toplumda kadının belli bir yeri vardır. Kadın bilinçlidir. Kendi hayatını kendisi devam ettirmektedir. Diyarbakır'da bu yarış sahnesi gerçekleştirilmez; çünkü ortam buna uygun değildir. Oradaki genç nesil, sindirilir. Haklarını aramak, eşitlikten bahsetmek akıllarına gelmez. Oysa İstanbul hem Batılı hem Doğulu olması sebebiyle kimliğini kaybetmeden Batılılaşacak nesle en uygun mekândır.

² Halide Edip'in kadın-erkek ilişkisi ile ilgili fikirleri için bakınız: İnci Enginün'ün adı geçen eseri ve Ayşe Durakbaşa, *Halide Edip/Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002 (2. Baskı).

Roman için üç önemli mekândan söz edildiği ve bunlara sembolik değerler yüklendiğine yukarıda değinilmişti. İstanbul'dan sonra karşımıza çıkan ikinci kent Viyana'dır. Halide Edip'in Viyana sahnesini iki sebepten romana eklediği söylenebilir: Birincisi Türk kadınındaki yanlış "asrileşmek" anlayışını eleştirmek ve Türk kadınına istikamet göstermek. İkincisi de romanın Anadolu sahnesi, yani Diyarbakır'dır. Viyana'da Dora, Azize'ye asrîlik dersi verir. Diyarbakır bölümünde Haso ve Zeyno'nun yaşadığı dram öne çıkar.

Viyana'da, körü körüne bir Batı taklitçiliğine tutulan Azize kafasındaki asrîlik hülyasının sarhoşluğundadır. Dora, Azize'deki aşırı lüks düşkünlüğü ve müsrifliği yadırgadığında Azize onu beğenmez. Zeyno'ya yolladığı mektupta bu konuyla ilgili şu ifadeleri kullanır: "Bu, Avrupa'nın güya asrî kadını! Birinci mevki yerlerden, eğlencelerden oldukça kaçır, tiyatrolarda locaya gitmez, daima ikinci mevkilerde oturur, yüzünü boyamaz, babasının dünya kadar servetine rağmen, kendi hayatını kendi kazanır bir mahluk. Güya asrî kadınlar böyle imişler. Halbuki bizde asrî kadın, böyle değil, en çok süslenen, daima eğlence yerinden çıkmayan, çay ziyafetleri, kabul günleri, dans akşamları için, bir de buralarda arkadaşlarından iyi giyinmek emeliyle yaşayan kadına bu ismi verirler değil mi? Ben kendi usulümüzde asrî kadın olmak isterim. Yüzümü Arap gibi yapmakta, erkeğe benzemekte, acıap giyinmekte hiç de haz yok." (Adıvar,1962,s.135)

Viyana kenti on dokuzuncu asırda ve sonrası dönemde Avrupa için ayrıcalıklı bir konumdadır. Yirminci yüzyıl modernizmine kaynaklık etmiş kentlerden biridir Viyana. William R. Everdell'in *İlk Modernler* isimli eserinde anlattığı üzere Viyana, yirminci asır modernizmi için ana rahmi işlevi gören kentlerden biridir. Halide Edip, Azize'ye, benzemeye çalıştığı uygarlığı ne kadar yanlış anladığını, onu Viyana gibi sembolik bir kentte gezdirerek göstermiştir. Ayrıca bu kentin tercih edilmesinin bir sebebi daha vardır. William R. Everdell, eserinde Viyana'nın bu özelliğine dikkati çeker: "Viyana Üniversitesi Tıp Fakültesi çoğu kimseye göre dünyanın en iyisidir." Buna rağmen Azize'nin ölmesi çok manidardır. Yazar burada kahramanını öldürerek, adeta ders verir: Bu kadar kör davranıp yanıfta ısrar etmek, bizi ölüme götürür.

Viyana'nın Osmanlı Devleti için de çok önemli bir yeri vardır. Kent, Osmanlı ile Avrupa uygarlığının sınır şehridir. Osmanlı'nın kuşatıp alamadığı nadir yerlerden biridir. Bu kuşatmadan sonra da devletin çöküşünün başladığı bilinmektedir. Yazar, kuşatılıp alınamayan kente kahramanlarını götürerek, benzemeye çalışılan medeniyetinin ne kadar yanlış tanınıp anlaşıldığını gösterir.

Kalb Ağrısı'nın Viyana'da geçen sahnelerinde, Azize hastalığı için gittiği bu yerde ilk olarak alışverişi gider. Onun lükse düşkünlüğü ve müsrif tavırları Dora tarafından yadırganır. Dora, babasının servetine rağmen kendi hayatını kazanmaktadır. Kendi ayakları üstünde duran, sorumluluk sahibi, özgür bir kızdır. Belki Zeyno'nun Avrupalı modeli denebilecek bu kızın Zeyno'dan üstünlüğü çalışıyor olmasıdır. Dora, Azize ve Hasan'ı operaya götürür ve Batı müziği dinletir. Hasan'a Almanca öğretir. Bir anlamda gerçek Batı kültürünü Hasan'a öğretmeye, göstermeye çalışır. Romanın Viyana sahneleri, Azize modeliyle nasıl olunması gerektiğini, Dora ile de nasıl olunması gerektiğini örnekler. Halide Edip sentezci anlayışla, kahramanlarına gerçek Batı'yı gösterdikten sonra Azize kendi kafasındaki sahte Batı modelini tercih ettiğini belirtir. Yazar adeta ibret alınmasını ister gibi, kendisi olmak yerine sahte bir dünyayı taklit etmeyi tercih eden kahramanını Viyana'da öldürür. Avrupa'nın en gelişmiş tıp merkezi bile olsa, kişi iyileşmek istemedikten sonra, kimse onu iyileştiremez. Ölüm mukadderdir orada. Ancak Halide Edip umutsuzluktan hoşlanmaz. Azize'yi inadından dolayı sahneden çıkarırken, yerine ona tıpatıp benzeyen; ama Zeyno'nun ellerinde yeni insan modelinin en iyi temsilcilerinden biri olarak yetişecek olan Muazzez dünyaya gelir. Masmavi gözleri, sapsarı saçlarıyla Azize'nin aynısıdır.

Dora İstanbul'a gelir. Bir hafta kalır; ancak anlatıcı, onun İstanbul ile ilgili görüşlerini vermez. Oysa Batı'dan Doğu'ya olumlu bir yaklaşımla bakan bu Batılı kızın, İstanbul'daki gözlemlerinin verilmemiş olması bir eksiklik gibi durur.

Dora, Hasan'a dil, müzik ve opera terbiyesi vererek ondan kültürel olarak üstünlüğünü kanıtlarken Zeyno da beden gücü bakımından Hasan'a eşit olduğunu ispat ettiği gibi fikri yönüyle, kültürüyle de onun üstünde olduğunu kanıtlar. Hatta ona kitap tavsiye eder. Hasan'a kültürel katkıda bulunan bir kişi de Azize'dir. Azize ona dans öğretir. Böylece "asrı" üç kadın, Doğu'dan gelen, bedenen güçlü, ama zihnen zayıf bu erkeği eğitirler.

Anlatıdaki üçüncü mekân Diyarbakır'dır. O, Doğu'yu temsil etmektedir. *Kalb Ağrısı* romanında Binbaşı Hasan'ın Doğu'da görev yaparken yaşadığı bir macera dolayısıyla bu kentten biraz bahsedilse de, ikinci kitap olan *Zeyno'nun Oğlu*'nda ağırlıklı bir yer işgal edecek ve Doğu-Batı ve uygarlaşmaya dair fikirler burada tartışılacaktır.

Zeyno'nun Oğlu İstanbul sahnesiyle başlar. Muhsin Bey daha önce Diyarbakır'a gitmiştir. Bir süre sonra Zeyno, görevi dolayısıyla Hasan Bey, kocasının ısrarı üzerine Mesture Hanım ve kızı Mazlume, Diyarbakır'a giderler. Doktor Saffet de sıtma ile ilgili tetkiklerde bulunmak üzere daha sonra oraya gider.

İstanbulcular için Diyarbakır "çöl", "vahşet diyarı", "derebeylikler diyarı", "mutaassıp çevre"dir. Mesture Hanım bu "vahşet diyarı"ni vereceği danslı toplantılarla "asrı"leştirecektir. Oysa Diyarbakırlı olan Zeyno, Haso ve Şaban için İstanbul "masal diyarı", "rüya şehri"dir. Onlar için mutluluk, huzur düşlerinin kentidir. Diyarbakır'da onlara yaşatılan cehennemî hayattan kurtuluşları, İstanbul'a gitmelerine bağlıdır. İstanbulcuların kent için ve kent insanı için kullandıkları nadir olumlu ifadelerden biri Zeyno'ya aittir. Doktor Asım Bey'e (babası) gönderdiği mektuplardan birinde "havası da insanları gibi sıcak" ifadesini kullanır.

Romanın Diyarbakır'da geçen kısmında dikkat çeken noktalardan biri, Diyarbakırlı kahramanlar için kullanılan sıfatlardır. Roman kahramanlarından en çok eleştirilen Mesture Hanım, iki-üç yerde giysileri nedeniyle tavuskuşuna benzetilir. Onca eleştirilmesine rağmen sevimli bir hayvana benzetilen bu kahraman yerine Ramazan(Haso Çavuş), Haso Çocuk ve Diyarbakırlı Zeyno için kullanılan sıfatlara bakıldığında aradaki fark görülecektir. Onlar için kullanılan sıfatlar şöyledir:

Ramazan için "kartal burunlu", "saldırgan", "yaratık", "vahşi tabiatlı", "köpek gibi bağırın", "kudurmuş bir köpek gibi hırlayan", "kadınları hayvan gibi çalıştıran", "kudurmuş bir it", "yılanlardan daha iğrenç" gibi sıfatlar kullanılır. Haso Çocuk için "görülmesi zor yaratık", "köpek yavrusu", "insan yavrusunun zekâsı ile hayvan yavrularının ölçülemeyen içgüdüleri küçük vücudunda birleşiyor, inanılmayacak kadar yaman bir yaratık", "ilkel yaratıkların içgüdüleriyle", "ateşten kaçan kurt yavrusu", "çifit, köpek, domuz yavrusu", "küçük bir yaratık", "kudurmuş bir kedi", "balık", "yaralı bir tay", "tilki", "tilki yavrusu" "kafese kapatılmış bir hayvan yavrusu", "sansar yavrusu", "zararlı bir hayvan" vb. ifadeler kullanılır. Diyarbakırlı Zeyno için "koyun", "ilkel" "inek", "öküz", "mal", "yabani deve", "ilkel yaratık", "hayvan sevinci", "yabani hayvan", "nankör ve hayvan gibi" vb. sıfatlara, Bayram Ağa için "ihtiyar kurt" ifadesine yer verilmiştir. Bu sıfatlar, doğal olarak model bir kent ve toplum insanları için kullanılmayacaktır. Çünkü bu kent terbiye edilecektir. Bunun için de romanın sonunda ayaklanma bastırılır. Zeyno, Haso ve Şaban bu "vahşet diyarı"ndan İstanbul'a götürülürler. Onların İstanbul'daki mutlu aile sahneleriyle eser sona erer.

Romanda kentlere sembolik yaklaşımla alakalı iki leitmotif dikkat çekicidir. Biri Binbaşı Hasan'ın söylediği "Hey Zeyno, Zeyno" türküsü, diğeri Haso çocuğun "bal rengi gözleri"dir. Türkü adeta Binbaşı Hasan'ı Doğu'ya çağırın, ondan imdat isteyen Diyarbakırlı Zeyno'nun çığılığı gibidir. Göz rengi ise Haso'nun Hasan Bey'in oğlu olduğunu hatırlatır. Her iki leitmotif de İstanbul'dan Diyarbakır'a kurulan köprü görevi görür. Hasan Bey, İstanbul'dayken anlatıcı onun göz rengini bize aktarır. İki roman boyunca bunlar, ilerisi için dikkatli okurda merak uyandırır. Göz renginden bahsederken, değinilmesi gereken bir nokta da Diyarbakırlıların göz "renklerinin ateşli siyah renk", Batı'dan gelenlerin göz renginin ise çeşitli olmasıdır. Doğu'nun "yarı vahşi insanları" ateşli siyah gözlere sahiptirler. İstanbullu Zeyno'nun annesi, Şeyh M., Ramazan, Diyarbakırlı Zeyno, siyah gözlüdür. Zeyno'nun adeta göz renklerinin siyahlığıyla(olumsuzluğu çağrıştırması yönüyle) yazar, Diyarbakır için kullanılan olumsuz sıfatları kişilere de yayarak mekân-insan arasında bağlantı kurar.

İstanbulularda, yazarın savunduğu sentezci anlayışa uygun olarak farklı göz renklerine sahiptirler. Batıdakilerin göz renkleri şöyle aktarılmıştır. Azize ve kızı Muazzez, Muhsin Bey, Şaban, Viyana'dan iznini uzatmak üzere gelen Hasan Bey'i karşılayan asker mavi gözlüdürler. Mazlume yeşil, İstanbullu Zeyno kestane rengi, Hasan Bey bal rengi ve Haso çocuk da bal rengi gözlüdür. Haso Çocuk'un göz rengi romanda en çok vurgulanan unsurlardan biridir. Adeta onun, o topraklara ait olmadığı, sürekli vurgulanan göz rengiyle okura deklere edilir. Viyanalı Dora koyu, tatlı gözlere sahiptir. Viyana'da Karmen'i oynayan kadın koyu yeşil gözlüdür. Azize Viyana'da Karmen'i izlemeye gittiklerinde, Karmen'i siyah gözlü bir Çingene kızı olarak tasavvur ettiğini yazar Zeyno'ya. Azize bir Çingene kızına o güzel yeşil gözleri yakıştıramaz. Çünkü siyah renk, vahşiliği temsil eder ve "vahşi" bir Çingene kızının gözleri de bu "vahşilik"e uygun değildir, Azizeye göre.

Halide Edip Adıvar'ın Kalb Ağrısı ve Zeyno'nun Oğlu isimli romanları mekânların temsili olarak kullanıldığı eserlerdir. Romanlarda İstanbul, yazarın savunduğu sentezci yaklaşıma uygun, yeni Türk insanının yetişeceği mekândır. Coğrafi konumuyla, tarihsel mirasıyla buna en müsait kenttir. Viyana, modern Batı uygarlığına kaynaklık etmiş bir kenttir. Osmanlı'nın dayandığı eşiktir. Osmanlı'nın torunları bu kente gelip yaşasalar da rahat edemeyeceklerdir. Onların rahatı, kentin kültürel olarak onlara ait olmamasından kaynaklanır. Azize gibi yanlıştta ısrar edenler, burada yaşamaya imkân bulamaz. Yapılması gereken kendi iklimine dönmektir. Diyarbakır ise Batı'nın değerlerinden bihaber, uygarlıktan uzak, "vahşet diyarı" bir yeri temsil eder. Sığınılacak yer değildir. "...anlatı türlerindeki mekan, kurgusaldır ve içinde yaşayan insanların bakış açıları, algı kapasiteleri ve duyuşsal gelişmeleri doğrultusunda şekillendirilmiştir; sürekli yeniden yaratılır, biçimlendirilir ve mekan etkin kurucu bir değer olarak üzerindeki etkiler, onları tinsel doğuş ve oluşlara hazırlar. Ontolojik anlamda mekan, insan varlığının evrendeki tutunma yeri, bir oluşlar/kılışlar ve nihayet insan başarılarının hem ürünü, hem de etkileyen nitelikli uygulama alanıdır."(Korkmaz, s.400) Dolayısıyla yeni Türkiye'nin ve yeni insanın gelişip serpilmesine en uygun ortamı sağlayan kent İstanbul'dur. Kahramanların kendilerini yetiştirmek, bilinç edinmek, "tinsel doğuş ve oluşlarını" gerçekleştirebilecekleri en uygun ortam İstanbul'dur. Bu nedenle kahramanlar, yaşanan bütün sıkıntılardan sonra huzur ve sükûnu İstanbul'da yakalarlar.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Halide Edip, *Kalb Ağrısı*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1962, (Üçüncü Baskı).
- ADIVAR, Halide Edip, *Zeyno'nun Oğlu*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1967 (Üçüncü Baskı).
- BACHELARD, Gaston, *Uzamanın Poetikası*, İtaki Yayınları, İstanbul 2008.
- BEKİROĞLU, Nazan, *Halide Edip Adivar*, Şule Yayınları, İstanbul 1999.
- ÇETİN, Nurullah, *Roman Çözümleme Yöntemi*, Edebiyat Otağı Yay., Ankara 2006 (Dördüncü Baskı).
- DEMİR, Yrd. Doç Dr. Ayşe, *Hikâyenin Mekânı-Mekânın Hikâyesi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2011.
- DURAKBAŞA, Ayşe, *Halide Edib/Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002 (2. Baskı).
- ENGİNÜN, İnci, *Halide Edip Adivar'ın Eserlerinde Doğu-Batı Meselesi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1995.
- EVERDELL, William R., *İlk Modernler*, YKY, İstanbul 2007.
- KORKMAZ, Ramazan, "Romanda Mekanın Poetiği", *Dil ve edebiyat Yazıları/Mustafa İsen'e Armağan*, Ed. Ayşenur Külahlıoğlu İslam- Süer Eker, Ankara 2007.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, "Türk Edebiyatında Cereyanlar", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000 (Altıncı Baskı).